

«Жыл он екі ай» бедерленген мыс алқаның (медальон) екі беті.
Баба-Ата қаласынан табылған.

“Ақбозат”, “Көкбозат” жұлдыздарын жақсы білді. “Жетіқарақшы” қазақтар үшін астрономиялық сағат болды. Күзде күн ұзарған кезде қой күзетушілер аспандағы Жетіқарақшыға қарап, кезектің ауыстырылатынын білген. Меркурийді “Таң жұлдызы” деп, кейде “Кіші Шолпан” деп атаған.

Қазақ халқы ежелгі түркі халықтарының тікелей ұрпағы. Ал ежелгі түркілер ерте заманнан-ақ мүшел күнтізбесін жақсы білген. Оған дәлел ретінде Созақ ауданы Баба-Ата қаласынан екі жағына да 12 жануардың бейнесі салынған ортағасырлық түрік медальоны табылды.

Қазақ жерінде ислам дінінің нығаюы. Қазақтар XVI–XVII ғасырларда ресми түрде ислам дінін ұстанды. Ислам дінін қазақтар арасына таратушылар – Түркістан, Бұхара және Хорезм, Астраханның дінбасылары болды. Қазақ халқының хандары мен сұлтандары ислам дінін қабыл алып, құран оқып, намазға жығылды. Мұхаммед Шайбани ханның хатшысы Рузбиханның жазуына қарағанда қазақтар балаларын медреселерде оқытқан. Ислам діні Қазақстанның әсіресе Оңтүстік және Жетісу аймағында берік орнықты.

Түрік ғалымы Сейфи қазақтардан 200 мыңнан астам адамның ислам дінін ұстанғандарын атап өткен. Орта ғасырдың соңғы кезінде, 1558–1560 жылдары Қазақстанда болған ағылшын көпесі А.Дженкинсон қазақтарды «Ислам дініне сенетін халықтар», – деп жазады. Мұның бәрі қазақтар арасында ислам дінінің кең түрде жайылып, нығая бастағанын көрсетеді.

Ислам дінін таратуда Қожа Ахмет Йасауидің сопылық ілімін таратушы миссионерлер елеулі рөл атқарған. Оның кейбір тұжырымдары исламға дейінгі түркілердің наным-сенімдеріне жақын

келді. Мұндай жақындық қазақтар арасында ислам дінінің кең түрде нығаюына себебін тигізді.

Жерлеу дәстүрі. Қазақтың жерлеу дәстүрінде де ислам діні мен тәңірге табыну ықпалы қатар жүріп отырды. Ислам діні өлген адамды арулап жуып, жаназа шығарып, бетін Меккеге қаратып жерлеуді талап етті. Өлік жатқан үйге күзет қойылды, ол қыстақтың маңына жерленді.

Зират құрылысы да қайтыс болған кісінің жағдайын байқата-тын еді. Байлар күйдірілген кірпіштен өрнектеліп қаланған мазарларға жерленді. Ері өлген әйел жыл бойына “қара жамылып” жүрді. Жыл өткен соң өліктің басына ескерткіш қойылып, ас берілетін болды. Өлген кісінің атының жал құйрығы күзеліп, марқұмның жылы болғанда асына сойылды.

Қорытындылай келгенде, халқымыздың мәдениеті ғасырлар тереңінен жалғасып, қоғамның дамуына байланысты біртіндеп дамып, жетіліп отырған. Әрине бүгінгі таңдағы өскелең өмірімізге сай келмейтін кейбір ескілікті салт-дәстүрлер қоғамның дамуына ілесе алмауы мүмкін. Бірақ біз оларды білуіміз керек. Олар тарихымыздың рухани ескерткіштері ретінде сақталуы тиіс.

1. «Мәдениет» ұғымын қалай түсінесің?
2. Материалдық мәдениет дегеніміз не?
3. Ұлттық материалдық мәдениетке не жатады?
4. Рухани мәдениет дегенді қалай түсінесің? Оның материалдық мәдениеттен қандай айырмашылығы бар?
5. Ауыз әдебиетінің түрлерін айтып, оның бір түріне талдау жасаңдар.
6. Қазақтар аспан жұлдыздарын қалай пайдаланды?
7. Ислам дінінің қазақтар арасында таралуының қандай көріністерін білесіңдер?

1. Қазақтарда тұрғын үйдің қанша түрі болды
 - а) бір түрі
 - ә) үш түрі
 - б) екі түрі
 - в) төрт түрі
2. Үйдің үлкен-кішілерінің аттарын атамай, оларға басқаша ат қою қалай аталады
 - а) «қарқаралы көш»
 - ә) «ат тергеу»
 - б) «жарапазан»
 - в) «қазық майлау»
3. Қазақтарды «Ислам дініне сенетін халықтар» деп кім жазды
 - а) Сейфи
 - ә) Марко Поло
 - б) Рашид ад-Дин
 - в) А. Дженкинсон

§48–49. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДӘСТҮРІ

XV–XVI ғасырлардағы ақын-жыраулар. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде жыраулар поэзиясы ерекше орын алады. Сөз өнерін пір тұтқан көшпелі қоғамда көмейінен жыр құйылған жыраулар зор беделге ие болды. Жыраулар ерте кездерде хандардың жанында кеңесші қызметін атқарып, батырларды дәрiптедi, қаза тапқан белгiлi адамдарға жоқтау арнады. Тiршiлiк, өмiр жайлы философиялық ойлар айтып, табиғаттың әр алуан құбылыстарын түсiндiрдi. Жыраулар хандар мен сұлтандардың қайсыбiр әрекеттерiн мақұлдап, дәрiптедi немесе сынады. Белгiлi бiр оқиғаға байланысты кеңес бердi, тiлек бiлдiрдi.

Әйгiлi жыраулардың бiрi *Сытыра жырау* (XIV ғ.) – Қазақстанның батысында өмiр сүрген түрiк тiлдес ру-тайпалардан шыққан қазақ пен ноғайға ортақ тұлға. Жырау есiмi ел қамын жеген қамқоршы ақсақал ретiнде “Ер Тарғын”, “Едiге” жырларында кездеседi.

XV ғасырда Қазақ хандығы құрылған кезеңде *Асан Қайғы*, *Қотан ақын*, *Қазтуған Сүйiнiшұлы* есiмдерi елге белгiлi болды. Ауыз әдебиетiнде *Асан Қайғының* қазақ ханы Жөнiбекпен бiрге болғандығы айтылады. Жөнiбек пен Керейдiң Жетiсуға ауған кезiнде халықпен ақылдасып, кеңес құрмағандығын кiнөлап, Асан Қайғы:

«Жемде кеңес қылмадың,
Жемнен де елдi көшiрдiң», –

деп ханды жазғырады.

Асан Қайғы Жерұйықты iздеп, Жетiсуда болған кезiнде “Жетiсудың ағашының басы жемiс екен”, екi сұлтан келiп орналасқан жер Шу туралы “Ей, Шу, атыңды терiс қойыпты, мына ну қамысың елiңдi ешбiр жұтқа бере қоймас” дептi.

Дештi Қыпшаққа әйгiлi *Қотан ақынның* жырлары ел аузында онша көп сақталмаған.

«Қарақыпшақ Қобыландыда
Нең бар едi құлыным?
Сексен асып, таяғанда тоқсанға,
Тұра алмастай үзiлдi ме жұлыным!...»

деген толғауы тарихи мағлұмат бередi. Бiрiншiден, ру-тайпалар арасындағы араздық байқалса, екiншiден, Қазақ хандығы құрылғандығын, ал ноғайлардың бөлiнгендiгiн көрсетедi. Аңыз бойынша ақынның ұлы Дайырқожа Әбiлқайырдың атақты билерiнiң бiрi болған. Оны әдiл билiк жүргiзгенi үшiн халық Ақжол би атап кеткен.

Қазақ хандығы құрылуының алғашқы кезiндегi жыраулардың бiрi *Сүйiнiшұлы Қазтуған*. Ол 1420 жылы Астрахандағы Қызыл-

жар деген жерде, дәулетті отбасында өмірге келген. Жыраудың бізге жеткен үш жыры белгілі. Солардың ішінде “Алаң да алаң, алаң жұрт” деген жырында Асан Қайғы сияқты Еділ мен Жайықты мақтап, елге, малға жайлылығын суреттейді:

«Жабағылы жас тайлак
Жардай атан болған жер».

Қазтуған да Еділді қимай, басқа жаққа ауып бара жатқандығын былай жырлайды:

«Қайран менің Еділім,
Мен салмадым, сен салдың,
Қайырлы болсын сендерге
Менен қалған мынау Еділ жұрт!..»

XVI–XVII ғасырларда өмір сүрген қазақ жырауларының өлеңдерінен сол кездегі халықтың салт-санасын, ой-өрісін, тілек-мақсатын айқын аңғарамыз. XVI–XVII ғасырларда: *Доспамбет, Марғасқа, Жиёмбет, Ақтамберді, Шалкиіз* т.б. жыраулар өмір сүрді.

Доспамбет жырау 1490 жылы Азов қаласында туып, 1523 жылы Астрахан маңында қаза болған. Доспамбет сөз бастаған шешен, қол бастаған батыр еді. Оның өлеңдерінен жастарды ерлікке, елін, жерін шапқыншы жаулардан қорғауға шақырған жалынды насихат, үгіттің сарыны сезіледі.

“Айнала бұлақ басы тең”, “Тоғай, тоғай, тоғай су”, “Азау, Азау дегенің”, “Арғымаққа оқ тиді”, “Айналайын Ақ Жайық” т.б. жырларының мазмұны Отан қорғауға арналған.

Шалкиіз Тіленшіұлы (1465–1560 жж.) аса көрнекті жырау болды. Жайық өзенінің шығыс жағалауында дүниеге келген. Шалкиіз жырларының мазмұнына қарағанда, Ноғайлының әміршісі Темір бидің жанында көбірек болғандығы байқалады. Жырау әскери жорықтармен Кавказдың терістігін, Қырым, Дон бойын аралап шыққан. Өз жақындарының күншілдігіне ұшыраған жырау Қазақ хандығының жағына шығады. Оның жырынан асқан дарынды ақынның асқақ бейнесі мен асыл текті жауынгер-батырдың құдіретті тұлғасы бар болмысымен көрінеді.

Жиёмбет Бортоғашұлы XVI ғасырдың соңғы ширегінде, XVII ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген. Жырау алшын руын ертеден билеп келе жатқан атақты рубасыларының әулетінен шыққан. Сақталған жырларының мазмұнына қарағанда, Жиёмбет Есім ханның әскербасы қызметін атқарған және кеңесшілерінің бірі болған. Мұны жыраудың мына шумағынан айқын көруге болады:

«Есім, сені есірткен
Есіл де менің кеңесім».

Жырау Есім ханның 1620 жылы ойраттарды жеңуіне өзінің үлкен үлесін қосқан. Өз алдына тәуелсіз хандық құрмақ болған Қатаған руынан шыққан Тұрсын ханның бүлігін басуға да Жиёмбет жырау көмек көрсеткен. Алайда Есім мен жыраудың арасында қайшылық пайда болады. «Әмірің қатты, Есім хан» деген жырға қарағанда, жырау інісі Жолымбетті бір жөнсіз қылығы үшін жазаламақ болғанда араға түсем деп өзі де ханның қаһарына ілігіп, айдауда қаза болады. Ал екінші бір деректерге қарағанда, 1628 жылы Есім хан қаза болғаннан кейін Жиёмбет өз жеріне қайтқан. Ол Есімге қарсы елдің, халқының атынан сөйлейді. Мәселен:

«Арқаға қарай көшермін,
Алашыма ұран десермін», —

деп зіл көрсетеді.

Марғасқа жырау да Есім ханның ең жақын жорық жырауы болған. Жыраудың туған, өлген жылдары белгісіз, Есім ханмен бірге жүргендігіне қарағанда XVII ғасырда өмір сүрген. Марғасқа жыраудың Есім ханға арналған «Еңсегей бойлы ер Есім» атты жеті мың жолдық тарихи жыры белгілі. Сол жырдан алынған мына бір шумаққа қарағанда Тұрсын ханның бүлігін басуға Марғасқа да қатынасқан:

«Ей, Қатағанның хан Тұрсын
Кім арамды ант ұрсын ...» —

деп оны жазалауға Есім ханның келіп тұрғанын хабарлайды.

Ақтамберді Сарыұлы (1675–1768 жж.). Оңтүстік Қазақстандағы Қаратау бойында, дәулетті отбасында дүниеге келген. Ол 17 жасынан бастап қазақ хандығы мен Орта Азия хандықтарының арасындағы соғыстарға қатынасқан. Тіпті, 1729 жылы өлім жазасына бұйырылып, қашып құтылған. Жырау жоңғарларға қарсы Отан соғысы (1723–1730 жж.) кезінде Орта жүз рубасы ақсақалдарының бірі болды. Жоңғарлар талқандалып, еліміздің шығысы жаудан азат етілгеннен кейін, босаған жерге елді қайта қоныстандыру кезінде де жырау айтарлықтай қызмет атқарады.

Жырау өзінен бұрынғы Доспамбет, Шалкиіз дәстүрлерін жалғастырушылардың бірі. Толғауларынан халқымыздың өзіне тән ерекшеліктері, мінез-құлқы, өзіндік көзқарастары айқын байқалады.

«Күлдір де күлдір кісінетіп
Күреңді мінер ме екенбіз,
Күдеріден бау тағып,
Ақ кіреуке киер ме екенбіз!
Жағасы алтын, жеңі жез,
Шығыршығы торғай көз
Сауыт киер ме екенбіз!» —

деп, жерін жаудан азат етер күнді аңсап, халқын ұрысқа жігерлендіреді.

XV–XVI ғасырларда өмір сүрген жыраулар халқымыздың басына ауыр күн туғанда ақыл-кеңес берген данагөйлері, жау шапқанда, қолдарына ақ найзаларын ұстап қарсы шыққан батырлар. Олардың есімі тарихымызда мәңгі сақталады.

Саз өнері. Қазақ халқының саз өнері халық болып қалыптасқанға дейінгі ру-тайпалардың музыкалық өнерінің тікелей жалғасы деп айтуға болады. Б.з.б. III ғасырдағы Қытай елінің жазба деректерінде қаңлы елінің талантты музыканттары туралы хабарлайды. Мәселен, Тан патшалығы дәуірінің көрнекті ақыны Бәй Жүші өзінің “Биші бикеш” деген өлеңінде қаңлы қыздарының билерін былай суреттеген:

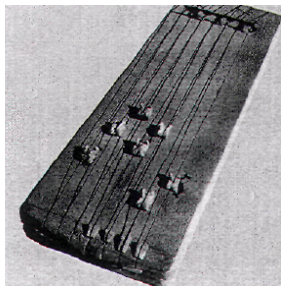
«Биші бикеш ойқастап,
Оңға, солға бой тастап,
Жауған қардай қалықтап,
Келіпті бикеш қаңлыдан,
Алты айшылық арыдан ...»

Бұл шумақтан Қытай сияқты ірі мемлекетпен Қаңлы елінің ежелгі заманнан мәдени байланыста болғандығын байқаймыз. Қытаймен көрші жатқан Үйсін мемлекеті де мәдени қарым-қатынаста болған.

XIII–XV ғасырларда Қазақстан жері арқылы өткен саяхатшылар Платон Карпини, Вильгельм Рубрук, Марко Поло, Рубихан, Якуб жазбаларында қазақ халқының өмірінде музыканың айрықша орын алатыны айтылды. Ш.Уәлихановтың досы Г.Н.Потанин: “Бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай көрінеді” десе, ұлы Абай:

«Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер дәнең...» —

деп, халқымыздың ғұмыры өлең-жырсыз өтпейтіндігін білдірген. Француз жазушысы Ромен Роллан да қазақты екінің бірі домбыра тартып, ән айтып, өлең шығаратын өнерлі халық, ақын халық деп бағалаған.

Жетіген.

Қазақтың музыкалық аспаптары. Халықтың ойын-сауық, той-думаны музыкасыз өткен емес. Басқа халықтар сияқты қазақтар да түрлі музыкалық аспаптар жасай білді. Олар музыка аспабына қосылып ән салды, түрлі аспаптарда музыкалық шығармаларды орындады. Халқымыздың бүгінгі таңдағы 40-тан астам музыкалық аспаптары ғасырлар бойы

ұрпақтан ұрпаққа жалғасын тауып келе жатқан қасиетті мұра саналады. Музыкалық аспаптар тек той-думандарда ғана пайдаланылып қоймай, жау шапқанда дабыл, дауылпаз, ұран, керней сияқты түрлері арқылы елге хабар беріліп отырған. Ал бақсы-балгерлер зікір салғанда даңғара, асатаяқ, шаңқобыздарды пайдаланатын. Өнші-күйшілер өлең-жыр, терме айтқанда немесе күй шерткенде домбыра, сыбызғы, сырнай, қылқобыз сияқты шекті аспаптармен сүйемелдеген.

Музыка аспаптарын ағаштың қайың, шырша, емен сияқты түрлерінен жасаған. Сонымен қатар аспап жасауға қамыс, саз балшық, малдың терісі мен сүйегі, мүйізі, қылы пайдаланылған.

Балшықтан, қамыс, мүйізден үрмелі музыкалық аспап саз-сырнай, сырнайлар, сыбызғы, адырна, ұран, керней жасалады.

Ішекті музыкалық аспаптар – жетіген, шертер және домбыра мен қобыз. Соқпалы аспаптар – даңғыра, дауылпаз, шындауыл, дабыл, асатаяқ т.б.

Ел аузында сақталған аңыздарға қарағанда, кейбір музыкалық аспаптардың пайда болуының өзіндік тарихы бар. Мәселен, жетіген – жеті ішекті шертіп ойнайтын музыкалық көне аспаптың пайда болу тарихы былай екен.

Ертеде бір адамның жеті ұлы болыпты. Бір жұт жылы өлгі адамның бар малы қырылып қалады. Киіз үйдің шаңырағына бақытсыздық орнап, жеті ұлы бірінен соң бірі өледі. Ұлдарының артынан жоқтау айтып, ас беруге қаражаты жоқ адам, кепкен ағаштан ойып “Жетіген” жасапты. Үлкен ұлы өлгенде бір ішек тағып, тиек орнатып, “Қарағым” деген жоқтау күйін тартады. Екінші ұлы өлгенде екінші ішек тағып, “Қанат сынар” күйін орындайды. Сөйтіп ұлдары бірінен соң бірі өліп, бір ішектен тағып отырып, “От сөнер”, “Бақыт көшті”, “Күн тұтылды”, “Жеті баламнан айырылып құса болдым” деген жаңа күйлер шығарыпты-мыс.

Дарынды қазақ өнерпаздары музыка аспаптары арқылы орындалатын ғажайып күйлерді дүниеге әкелді. Домбырашы өзінің күйін орындаудан бұрын күйдің шығу тарихын, мазмұнын қысқаша баяндап беретін болған. Ноғайлы кезеңіндегі «Ақсақ құлан», «Жошы ханның жортуылы», «Шора батыр», «Әмір ақсақ», «Қамбар күйі», Асан Қайғының «Ел айырылған», Қазтуғанның «Сағыныш» т.б. күйлерде еліміздің сол кездегі тарихы көрініс тапқан.

Қылқобыз.

1. XV ғасырдағы ақын-жыраулар туралы айтып беріңдер.
2. Жыраулар деп кімдерді айтамыз, олардың ақындардан айырмасы қандай?
3. XVI–XVII ғасырдағы ақын-жыраулардан кімдерді білесіңдер?
4. Саз өнері қай кезден дами бастады?
5. Шетел ғалымдары қазақ халқының саз өнеріне қандай баға берді?
6. Қазақтың саз аспаптарының түрлерін атап беріңдер.

1. Есім ханның ең жақын жорық жырауы
 - а) Шалкиіз
 - ә) Сыпыра жырау
 - б) Марғасқа
 - в) Доспамбет
2. «Бүкіл қазақ даласы өн салып тұрғандай көрінеді» деп кім жазды
 - а) Ромен Роллан
 - ә) Г. Н. Потанин
 - б) Өбілғазы
 - в) Макдиси

§50. XVI–XVII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТАРИХИ ШЫҒАРМАЛАР

“Та’рих-и Рашиди”. Мұхаммед Хайдар Дулатидің 1541–1546 жылдары Кашмирде парсы тілінде жазған еңбегі – “Та’рих-и Рашиди” Моғолстан мен оған іргелес аймақтардың тарихы жөнінде мол дерек беретін құнды шығарма болып табылады. Шығарма моғолдардың хан сарайында сақталған тарихи құжаттар, аңыз-әңгімелер, оқиға куәгерлері мен автордың өзі байқаған жайттары негізінде жазылған. Онда орта ғасырлардағы қазақтар тарихы, Дешті Қыпшақтағы оқиғалар, Моғолстанның

М.Х. Дулати.

құлауы, феодалдық соғыстар, сыртқы жауға қарсы қазақтардың өзбектермен және қырғыздармен достық одағының қалыптасуы туралы көптеген мағлұматтар беріледі. Шығармада XV–XVI ғасырлардағы Оңтүстік және Шығыс Қазақстанның өлеуметтік-экономикалық жағдайы, қала, егіншілік мәдениеті, Жетісудың тарихы, географиясы – жалпы орта ғасырдағы Қазақстан жайлы құнды деректер бар. Бұл шығармада қазақ хандары Жәнібек пен Керейдің Өзбек хандығынан бөлініп көшу себептері тұңғыш рет айтылады. Мұхаммед Хайдар Дулатидің